

TARİHÎ METİNLERDE EŞYAZIMLILIK SORUNU VE KAYBOLAN SÖZCÜKLER

Bilal ÇAKICI*

Özet

*Bu makalede, XVI. yüzyıl Mevlevî şairlerinden Burdurlu Fedâî Dede'nin bir murabba'-ı mütekerririnde geçen **uyağ-** fiiliinin anlamı ve kökeni değerlendirilmiştir. Öncelikle Tarama Sözlüğü'nde uyağmak fiiline verilen "batmak, gurup etmek, yıldız batmak" anlamlarının söz konusu şiir için uygun düşmediği ve metnin bağlamından hareketle "doğmak, parlamak" anlamlarında bir fiile gerek duyulduğu tespit edilmiştir. Aynı fiilin hemen hemen karşıt iki anlama gelmesinin mümkün olamayacağından yola çıkarak bu iki fiilin kökenlerinin farklı olduğu ve zamanla eşyazımlı ve belki eşsesli hâle geldiği, tanıklar aracılığıyla ortaya konmuştur.*

Anahtar Kelimeler: Söz varlığı, tarihî söz varlığı, **uyağmak** fiili, bağlamsal anlam, eşyazımlılık

---

* Yrd. Doç. Dr. , Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
e-posta: cakicib@ankara.edu.tr

THE ISSUE OF HOMOGRAPHY AND LOST WORDS IN HISTORICAL TEXTS

Abstract

*This paper discusses the meaning and origin of the Turkish verb **uyak-** found in a *murabba‘-ı mütekerrir* (repeating quatrain) of Burdurlu Fedâî Dede, a 16th century Sufi poet. To this end, a search was made in the *Tarama Sözlüğü*, which suggests the results “set, drop, go down (star)” for the verb *uyakmak*. However, as these results do not fit the poem in question given the context, it was found out that the poet felt the need to use a verb meaning either “rise” or “shine”. Considering the fact that it would not be possible for the same verb to carry two opposite meanings at the same time, it was revealed, through supporting evidence, that the two verbs had actually different origins and became homographic, and perhaps homophonic over time.*

Keywords: *Vocabulary, historical vocabulary, the verb **uyakmak**, contextual meaning, homography*

“Bir sözlükte bir sözcüğe eklenen öteki sözcükler”, “bir nesnenin bir dizge içindeki yeri”, “bir sözcüğün duygu değeri”, “bir nesnenin, gelecekteki deneyimlerimiz içindeki pratik sonuçları”, “bir simgeyi kullananın gerçekte belirttiği şey”... *Anlama* ilişkin olarak yapılan bu ve benzer tanımlar bile, *anlamanın* karmaşık bir mesele olduğunu kanıtlar niteliktedir. “Adamı *iyi* dövmüşler.”, “Adamı *kötü* dövmüşler.” cümlelerindeki “iyi” ve “kötü” kelimelerinin, karşıt anlamlı olmalarına rağmen, bu cümlelerle verilmek istenen mesaj bağlamında hemen hemen aynı anlama gelmesi, tek başına bir sözcüğün anlamını kesin olarak belirlemenin güçlüğüne göstermektedir. Öyle ki zamanla “Sözcüklerin anlamları yoktur, kullanımları vardır.” görüşü kabul görmüş; bu uç bakış açısına, “Sözcüğün bağlam dışında da bir anlamı ve varlığı olduğu, eğer öyle olmasaydı dillerin sözlüğünü yazmak mümkün olamazdı.” teziyle karşı çıkmıştır. Bu görüşlerin her birinin haklı taraflarının olduğu ve konuyu farklı yönleriyle ele aldıkları bir gerçektir.

Söz konusu bulanıklık, şüphesiz, sözcüğün daha çok *temel* (göndergesel) anlamına ek olarak kazandığı yeni anlamlarla ilgilidir. Dilde başlangıçta her nesneyi, eylemi, duyguyu, kavramı gösteren bir sözcük vardır. Nedensiz bir ön kabule dayalı bu ilk anlamın kesin veya bulanık olması ise sözcüğün karşıladığı şeyin somut ya da soyut olmasına bağlı

olarak değişmektedir. Anlamı belirlemek somut kelimelerde kolay, soyut kelimelerde ise daha zordur.¹

Üzerinde durulması gereken konu, sözlük çalışmalarında, özellikle *işlevsel sözlük* çalışmalarında, anlamı belirleyen bütün etkenlerin dikkate alınmasıdır. Böylece sözcüğün zaman içerisinde çeşitli yollarla kazandığı yeni anlamları takip etmek, özellikle tarihsel metinleri doğru tespit etmek ve doğru anlamak mümkün olacaktır. Bu çerçevede metinler üzerine yapılacak tahlil çalışmaları; her bir eserin bağlamalı dizin ve işlevsel sözlüklerinin hazırlanması ve üslup incelemeleri büyük önem taşımaktadır.

Bu yazıda XVI. yüzyıl Mevlevî şairlerinden Burdurlu Fedâî Dede'nin "Der-Medh-i Hâzret-i Şultânü'l-Muḥakkiḳîn Mevlânâ Celâlu'l-Hâḳ ve'l-Milleti ve'd-Dîn Muḥammed-i Belḫî Ḳaddesa'llâhu Sırrahu'l-'azîz" başlıklı Mevlânâ medhinde yazdığı 19 bendlik bir *murabba'ı mütekerrir*inde (Çakıcı 2005: 368-370) geçen *uyak-* fiilinin kökeni ve bağlamsal anlamı değerlendirilecektir.

Murabba'ın son bendi şöyledir:

ḥâḳ cenâbından **uyakmış** cümlesi bir nürdür
her ki fark itmek diler sırr-ı Huzâ'dan dürdür
evliyâ ḥâḳında bu 'ilm ile ḥod meşhürdür

Hâzret-i şeyḫüm Celâle'd-dîn-i Mevlânâ-yı Rûm (Çakıcı 2005:368)

"Cümlesi ḥâḳ cenâbından **uyakmış** bir nürdür." şeklinde kurallı cümle hâline getirilen 1. mısra'da "cümlesi" belgisiz zamirinin neyi karşıladığı 3. mısra'daki "evliyâ" sözcüğünün ve aşağıya alıntılanan bir önceki benddeki ifadelerin de yardımıyla belirgin hâle gelmektedir. Mevlânâ medhinde yazılan şiirin genelinde, Mevlânâ'nın hayattayken çevresinde bulunan isimler anıldıktan sonra, tüm velilerin vahdet âleminde arkadaş, Mevlânâ'nın da Allah katında hepsiyle sırdaş olduğu dile getirilmektedir:

her velî ger Hâzret-i Bektâş u Seyyid Ğâzî'dür
birbirinüñ 'âlem-i vahdetde hep dem-sâzıdır
Ḥâḳ katında cümlesinüñ cân ile hem-râzıdır

Hâzret-i Belḫî Celâle'd-dîn-i Mevlânâ-yı Rûm (Çakıcı 2005:370)

¹ Anlama ilişkin olarak özetlenen bu değerlendirmeler için, bk. Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara 1995, s. 483-544; Doğan Aksan, *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara 2006.

Görüldüğü gibi şairin “cümlesi (hepsi)” ile kastettiği, “manevi âlemden birbirinin arkadaşı ve sırdaşı olan veliler”dir. Bu durumda ilk mısra’ “Velilerin tamamı Allah tarafından/cânibinden *uyakmış* bir ışıktır.” hâlini alacak, cümlenin anlaşılması için sadece *uyak-* fiilinin anlamını bilmek/bulmak yeterli olacaktır.

Tarama Sözlüğü’nde *uyak-* (*oyağ-*, *uyağ-*, *uyah-*) fiili, “gurup etmek, yıldız batmak” ve *uyağa var-* birleşik fiili, “ışığı kararır gibi olmak” anlamlarında geçmekte; tanıklar da bunu doğrulamaktadır (Tarama Sözlüğü 1972: 4024-4025):

dost kılıcından Yûnus ölür ise gam degül

dost göginden **uyagan** ma’sûk burcından toğar (*Yûnus Emre Dîvânı*, XIII-XIV. yy.)

bedr ay ki bize toğdı bu gice var ümîdüm

ki dâ’im ola dağı vü **uyahmaya** şallâh (*Ķâdî Burhâne’-d-dîn Dîvânı*, XIV.yy.)

pür-gam gönülüm oldu vü pür-nem gözüm neden

uyahdı ayını görelî yılduzum neden (*Ķâdî Burhâne’-d-dîn Dîvânı*, XIV. yy.)

şarı çigdem oldu yanağum güli

güneşim **uyakmağa** tutdı yolu (*Ferheng-nâme-i Sa’dî Tercümesi*, XIV. yy.)

Felekî ay gice toğar gündüz uyağur; melekî ay gice gündüz muhabbet burcında şâbit-ka-demdür, hergiz **uyakmaz** (İhlâş Tefsîri, XIV. yy.)

elüm üstün iken düşdüm ayağa

ķoma bahtum güneşi kim **uyağa** (*İşk-nâme*, XIV. yy.)

ay u güneş toğmak **uyakmağ** ile

gün hesabı aya varur ay ile (*Ķarîb-nâme*, XIV. yy.)

uşbu şöhet mülkine táb bırağur
pes bu kulağ mağrıbindan **uyagur** (*Ġarīb-nāme*, XIV. yy.)

Kaçan ol ki dağı **uyakdı** eyitdi, uyağucı Tañrı olmaya (*Kıssaş-ı Enbiyā*, XIV. yy.)

toğan ayı **uyakdı** toğmağ ister
toğuban menziline ağmağ ister (*Gülzār-ı Tennūrī*, XV. yy.)

ey müdām ay u gün bile toğup **uyagan** (*Kemāl Ümmī Dīvanı*, XV. yy.)

Süheyl ü Nev-bahār'dan alınan aşığıdaki beyitler de fiilin anlamının *Tarama Sözlüğü*'ndeki tanıklara paralel olarak “gurup etmek, batmak” anlamlarında kullanıldığını göstermektedir:²

uyakdı girü şanki genc ay idi
taña dek işüm āh ile vāy idi (Dilçin 1991: 619. beyit)

ünüm işidüben tama ağmadı
girü yiñi ay bigi **uyagmadı** (Dilçin 1991: 1379. beyit)

bu resm ile tam üstine çığıdı ol
birez bağıdı vü **uyakdı** ol (Dilçin 1991: 1488. beyit)

bu ‘ışkuñ güneşi **uyahmayısar**
güneşe vü gölgeye bağımayısar (Dilçin 1991: 3557. beyit)

Gerek *Tarama Sözlüğü*'ndeki gerekse *Süheyl ü Nev-bahār*'daki tanıklarda verilen “batmak, gurup etmek, yıldız batmak” anlamları, “Velilerin tamamı Allah tarafından *uyakmış* bir ışıktır.” şeklinde düzyazıya çevrilen cümlede bir anlam ifade etmemekte, bu mısra'da “batmak, gurup etmek”in tam tersine “doğmak, parlamak” anlamlarında bir kelimeye ihtiyaç duyulmaktadır.

² *uyak*- fiilinin bu anlamıyla ilgili diğere tanıklar için bk. Kaçalın 2011: 314, 316.

Tarayabildiğimiz kadarıyla “doğmak, parlamak” anlamlarıyla Batı Türkçesi metinlerinde rastlayamadığımız bu fiil, farklı bir yapıda ama hemen hemen aynı anlamda yine *Fedâ’î Dîvânî*’nda geçmektedir:

dîde-i ‘uşşâka hoş mihr-i münevverdür yüzüñ
gerçi bu şekl ile bir mâh-ı müdevverdür yüzüñ
hoş muraşşa‘ hil‘at-i rûh-ı muşavverdür yüzüñ
dest-i kudretten **uyanmış** şem‘-i enverdür yüzüñ (Çakıcı 2005: 655)

Fedâ’î’nin iki ayrı şiirine ait olan “Hâk cenâbından *uyakmış* cümlesi bir nürdür.”, “dest-i kudretten *uyanmış* şem‘-i enverdür yüzüñ” mısra’ları düz yazıya çevrildiğinde, iki cümle arasındaki koşutluk dikkati çekecek ve “uyan-” ve “uyak-” fiillerinin “doğmak, parlamak” anlamlarına geldiği daha iyi görülecektir.

1. mısra’ *Cümlesi/Hâk cenâbından / uyakmış bir nürdür.*

“(Velilerin) hepsi Allah tarafından doğmuş/parlamış bir ışıktır.”

2. mısra’ *Yüzüñ/ dest-i kudretten / uyanmış şem‘-i enverdür.*

“Yüzün kudret elinden doğmuş/parlamış çok parlak (bir) ışıktır.”

Orta Asya Kur’ân Tefsiri’nde ise fiil, *oyak-* biçiminde geçmektedir:

Selâm ve hayr bolğay ol tün tâ erte bolğınça. Tenğri ta‘âlâ hiç yawuz kılmaz tağı ol şeytânlar yawuzluk kılmaz ol tün, kün **oyaksa**; yana tañ atınça ferîşteler kanda mezigit bar erse bularınğ halklarına selâm du‘â kılurlar. Ve billâhi’t-tevfîk (Usta 2011: 272).

A. K. Borovkov, Kadr Suresi tefsirinden alınan yukarıdaki bölümden “ol şayanlar yawuzluk kılmaz ol tün kün oyağa” (Eğer o gece gündüz uyanık kalsa, şeytanlar kötülük yapmazlar.) cümlesini tanık olarak göstermekte ve fiile “uyanık kalmak, uyumamak” anlamlarını vermektedir (Borovkov 1963: 234). Borovkov’un bu cümledeki “tün kün” kelimelerini bir ikileme olarak değerlendirdiği, çeviriden anlaşılmaktadır. Halil İbrahim Usta ise yukarıda daha geniş olarak alıntılarımız bölümden de anlaşılacağı gibi, “tün” kelimesinden sonra virgül koyarak cümleyi ve buna bağlı olarak *oyak-* fiilini farklı anlamamıza imkân vermektedir. Borovkov’un tanık olarak gösterdiği cümle, Usta’nın noktalama tasarrufları sayesinde, “o şeytanlar, o gece, gün *doğuncaya* kadar kötülük yapmazlar” şeklinde çevrilecektir ki Kadr Suresi’nin son âyetindeki *selâmun hiye hattâ ma’la’i’l-fecr*

(سلام هي حتى مطلع الفجر) “O gece, esenlik doludur. Ta fecrin *doğuşuna* kadar.” şeklindeki ifadelere bakıldığında (Ali Özek vd 1993: 598), bu çeviri ve Usta'nın metin değerlendirmesinin daha isabetli olduğu görülecektir. Âyette “doğuş” anlamına gelen *maṭla'* kelimesinin *oyağ-* fiiliyle karşılanması, Borovkov'un, temel anlamından hareketle tercih ettiği, “uyanık kalmak, uyumamak” anlamlarının yanlışlığını göstermektedir.

Niyāzî'nin *El-Luġātu'n-Nevā'iyye ve'l-İstişhādātu'l-Caġatā'iyye (Nevāî'nin Sözleri ve Çaġatayca Tanıklar)* adlı eserinde *oya-*, *oyġan-*, *oyġan*, *oyġat-* biçimlerinde geçen ve tanıklardan da anlaşılacağı üzere “uyanmak” temel anlamına ek olarak “gün doğmak”, “çerâġ yanmak”³ gibi yeni anlamlar kazanan fiil, Fedāî'nin söz konusu murabba'ındaki *uyağ-* fiilinin kökeni ve anlamı konusunda fikir yürütmemize imkân vermektedir:

oyġanmas : Uyanmaz demektür. Bu beytde gün toġmağdan ta'birdür. *Nevādirü's-şebāb'* da bir hüsn-i maṭla' da gelür:

velî bu ṭurfadur kim ger fiġānı çarḥdın ötsün

ol ay nāz uykusıdın çıġmağunça mihr **oyġanmas** (Kaçalın 2011: 312)

oyġat: Emrdür. Uyandır demektür. *Nevādirü's-şebāb'* da bir maṭla' da gelür:

şöḥ êkki ġazālîġnı nāz uykusıdın **oyġat**

tā uyġuları ketsün ġülzār içide oynat (Kaçalın 2011: 312-313)

oyġatma: Uyandırma demek olur. *Ġarā'ibu's-Şıġar'* da bir hüsn-i maṭla' da gelür:

közleriġ kim mest-i ḥ'āb-ālūd érür köp avlama

her sarı uyġuġa barġan fitne **oyġatma** köp (Kaçalın 2011: 313-314)

³ Niyāzî, sözlüğünde “oyġanmak” fiilini, “nün ile uyanmak ma'nāsınadır, uyġudan uyanmaġa ve çirāġ yanmaġa itlāk olunur. *Nevādirü's-Şebāb'* da bir maṭla' da gelür” olarak açıklamakta ise de örnek beyit bu açıklamayla uyuşmamaktadır (Kaçalın 2011:312). Burada “çirāġ yanmaġa itlāk olunur” açıklaması, fiilin “dest-i ġudretten *uyanmış* şem'-i enverdür yüzün” mısra'ındaki anlamı, “çirāġ” ve “şem'” kelimeleri arasındaki eşanlamlılık doğrultusunda, desteklemektedir. Bu bağlamda, özellikle Mevlevîlik ve Bektaşîlikte çerāġı (mum, kandil, ışık) “söndürmek” yerine “çerāġı dinlendirmek”; “çerāġı sırlamak” ve “yakmak” yerine “çerāġı uyarmak”, “çerāġı uyandırmak” deyimlerinin kullanıldığını da hatırlamak gerekir (Gölpınarlı 2004:75-76 ve 93-94).

oykağ: Uyanık ma'nâsınadır ki *Seb'a-i Seyyâre*'de Nevâyî hazretleri Behrâm-ı Gor'ı vâkı'alarında gördüğü maħalde gelür:

cilve kıldı nazar fezâsında

nevm ü **oyğahlıg** arasında (Kaçalın 2011: 317)

oyağ: Bu daħı uyanıklık ma'nâsınadır ki *Seb'a-i Seyyâre*'de Dilârâm yedinci (ħikâyede) râvîye eyitdi:

ħ'âce bilmey ki mest êrür yâ sağ

tapmay uykuvadur mu yâ **oyğag** (Kaçalın 2011: 317)

Bütün bu veriler sonucunda Fedâî'nin söz konusu murabba'ına yeniden bakılacak olursa; daha önce de belirtildiği gibi Mevlânâ medhinde yazılan şiirin genelinde, Mevlânâ'nın hayattayken çevresinde bulunan isimler anılmakta, tüm velilerin vahdet âleminde arkadaşı, Mevlânâ'nın da hepsiyle manevî âlemden sırdaş olduğu dile getirilmekte ve

ħağ cenâbından **uyakmış** cümlesi bir nürdür⁴

her ki fark itmek diler sırr-ı Huzâ'dan dündür

evliyâ ħağkında bu 'ilm ile ħod meşhürdür

Ĥazret-i şeyħüm Celâle'd-dîn-i Mevlânâ-yı Rûm

mısralarında "velilerin hepsinin Allah katından **doğmuş/parlamış** bir ışık, bunu reddedenlerin ilâhî sırdan uzak, Mevlânâ'nın ise veliler nezdinde bu (sırr-ı Ĥudâ) ilimle meşhur olduğu" belirtilmektedir.

Sonuç olarak, *Tarama Sözlüğü*'nde *uyak-* (**uya-k-*)⁵ biçiminde madde başı olarak kaydedilen ve tanıklardan da anlaşıldığı üzere "batmak, gurup etmek, yıldız batmak" anlamlarına gelen fiil ile *Fedâî Divanı*, *Orta Asya Kur'ân Tefsiri* ve *El-Luğâtu'n-Nevâ'iyye ve'l-İstişhâdâtu'l-Cağatâ'iyye*'den naklettiğimiz örneklerde "uyanmak, doğmak, parlamak" anlamlarında geçen *uyak-* (**od-a-k-*)⁶ fiili, küçük fonetik farklılıklarla gerek doğu gerekse batı

⁴ Bu mısra'da "doğmuş, parlamış" olarak anlamını tespit ettiğimiz "**uyakmış**" (اوياقمش) kelimesi kimi yayınlarda, iki ayrı kelime sanılarak "o yakmış" biçiminde okunmuştur. Böyle bir okuma mısra'ı söz dizimi kurallarına göre düz yazıya çevirmeyi ve anlamayı engellemekte; üstelik tarihî söz varlığı açısından bir kelimenin kaybolmasına sebep olmaktadır (Bu tür bir okuma için bk. Duru 2000:79).

⁵ Kelimenin etimolojisi için bk. Kaçalın 2011: 1032.

⁶ Kelimenin etimolojisi için bk. Clauson 1972: 62a

Türkçesi metinlerinde yaşayan ve Anadolu sahasında eşyazımlı (اوياقمق) ve muhtemelen eşsesli (uyakmak) hâle gelen iki ayrı fiildir.

Aynı fiilin hemen hemen karşıt iki anlama gelmesinin mümkün olamayacağından hareketle ve fiillerin bağlam içerisindeki anlamlarını göz önünde bulundurarak yapılan bu değerlendirmelerle, *Tarama Sözlüğü*’nde yer almayan “uyanmak, doğmak, parlamak” anlamlarına gelen ikinci bir *uyak*- fiilinin varlığı ortaya konmuş; bu vesileyle sözcüklerin bağlamsal anlamlarının dikkatle değerlendirilmesi gerektiğine; sözcük çözümlerinde Türkçenin diğer tarihî lehçelerinden de yararlanılmasının önemine; eşyazımlı sözcüklerin, daha önce yapılmış çalışmaların da yönlendirmesiyle, araştırmacıları yanlış sonuçlara götürebileceğine dikkat çekilmiştir.

KAYNAKLAR

- AKSAN, Doğan (1995). *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: TDK Yayınları.
- AKSAN, Doğan (2006). *Anlambilim, Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Ankara: Engin Yayınları.
- BOROVKOV, A.K. (1963). *Leksika Sredneaziatskogo tefsira, XII-XIII. vv.* Moskova.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, London: Oxford University Press.
- ÇAKICI, Bilal (2005). *Fedaî, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanının Tenkitli Metni*, Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DİLÇİN, Cem (1991). *Mes'ûd bin Aḥmed Süheyl ü Nev-bahâr, İnceleme-Metin-Sözlük*. Ankara: AKM Yayınları.
- DURU, N. Fazıl (2000). *Mevleviyâne, Şiir Güldestesi*, İstanbul: Perşembe Kitapları.
- GÖLPINARLI, Abdulkaki (2004). *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*. İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- KAÇALIN, Mustafa (2011). *Niyâzî, Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar (El-Luğâtu'n-Nevâ'îyye ve'l-İstişhādātu'l-Cağatâ'îyye)*. Ankara: TDK Yayınları.
- ÖZEK, Ali vd. (1993). *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, Ankara: TDV Yayınları.
- TARAMA SÖZLÜĞÜ (1972). Ankara: TDK Yayınları.
- USTA, Halil İbrahim (2011). *Orta Asya Kur'ân Tefsiri*. Ankara.